

Linnutee

Andres Kuperjanov

Õises selges taevas paistab tähti, peaaegu kindlasti on seal mõni planeet, heal juhul veel Kuu, ja enamasti jookseb üle taeva ka üks helendav udune riba. See on Linnutee, mis on oma madalaimas asendis kevadisel keskööl; sügisöödel on ta kõrgel taevas, otse põhja-lõuna suunal. Ju siis sellepärast rahvauskumuste kohaselt linnud seda mööda rändavadki. Käesolevas artiklis on eesti ainesele tuginedes esitatud ülevaade Linnuteega seotud erinevatest nimetustest, uskumustest ja müüdikatketest. Käsitlus põhineb Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud teadetal.

Astronoomiliselt on Linnutee suur tähesüsteem – *Galaktika*. Meie Päike on üks üsna tavaline täht *Galaktika* äärealal. *Galaktika* tuum paikneb Amburi tähtkujus, selles kohas on Linnutee kõige laiem ja heledam, meie laiuskraadil ei ole see piirkond nähtav. *Galaktika* paksus on umbes 1 kpc (kiloparsek), laius 30–40 kpc, Päikese kaugus tuumast on ~8.5 kpc. Kõiki linnuteelaadseid tähesüsteeme nimetatakse galaktikateks. Sõna *galaktika* pärineb kreeka sõnast *gala*, mis tähendab piima. Kreeka mütoloogia järgi olevat Linnutee moodustunud jumalanna Hera piimast, soome rahvausundi uurija Uno Harva järgi on sellised taevased piimajõed olemas ka Siberi rahvastel (Harva 1948). Burjaatidel on olnud huvitav komme, mis seostas linnuteed ja piimajõed – kui kotkas lendas üle jurta, siis visati õhku tassike piima või piimast kääritatud jooki. Eestis on nimetus Piimatee üles kirjutatud Vigalas (H III 18, 415 (3)) ja Palamusel (H IV 8, 646 (27)), paraku on nendel teadetal arvatavasti kirjanduse mõju ja saksa taust. Germaani päritolu on ilmselt ka meile nii tuttav nimetus Suur Vanker.

Teateid Linnuteest

Tänapäeval on üldlevinud üksnes nimetus **Linnutee**, varem on see murdeti ja paiguti varieerunud. Linnurada (ERA II 189, 79 (28) < Emmaste) oli nimetusena levinud kõikjal saartel, Kuretee (ERA II 18, 587 (6) < Harju-Jaani) ei ole olnud ilmselt eriti laia levikuga, peamiselt tunti seda nime Harjumaal. Taevatee (ERA

Andres Kuperjanov

II 62, 544/5 (12) < Kullamaa) ja ka Taevatänav (ERA II 69, 159 (51) < Noarootsi) oli tuntud Läänemaal. Teada on veel Taevarida (AES < Risti), Taevapeenar (Lääne-Nigula, ERA II 62, 159 (43–44)) ja Talipeenar (Martna, ERA II 60, 491 (105)). Tähesadama nimetust on põhjendatud sellega, et ta annab sügisööl valgust (AES < Kose). Lõuna-Eesti murretes on Linnutee omakeelselt Sirgutee (KKI, WS < Hargla, A. Kuus 1947) või Tsirgutii (AES < Setu, Küllatuva).

Linnutee nimed nagu muudki tähenimed on teatavaks saanud pikaajalise kogumistöö tulemusena. Üdiselt on rahvaastronoomiat puudutav materjal väga hajus, Linnuteed puudutavad teated on meeldiv erand. Neid ei ole küll palju, see-eest on kogutu suhteliselt kompaktned ja ülevaatlised. Ilmselt on põhjuseks asjaolu, et Linnutee üldtuntuse tõttu ei ole olnud tarvis tema asukohta enam täpsemalt määratleda. Tähtkujudest on peaaegu sama hästi dokumenteeritud ainult Sõel ja Orion. Samal ajal ei kannata enamik rahvaastronoomia alla kuuluvatest täheteadetest mingisugust kriitikat, üleskirjutusi on saja aasta jooksul tehtud vähe ja need on üheübalised. Rahvaastronoomia kogumiseks olid olemas väga head meetodilised juhendid (viimane nt Prüller 1961), kuid kogujad ei järginud neid praktikas. Võimalik, et see ala jäi uurijahuvist kõrvale.

Kogumahuks 9000 teatest koosnevale tekstikorpusele panid aluse sakslastest sõnaraamatute koostajad ja kroonikakirjutajad. Esimesed taevanähtuste üleskirjutused pärinevad 17. sajandi sõnaraamatutest (Hiärne 1680) ja kroonikatest (Russow 1920–1921). Tähenime Härg kõrval on nimetust Hunt esmalt mainitud S. H. Westringi sõnaraamatus (Westring), Linnuteest on mitmeid märkmeid Wiedemannil (1869, 1876).

Vanim ulatuslikum käsikirjaline allikas rahvaastronoomia kohta pärineb Saaremaalt aastaist 1817–1822. See on J. W. Luce algatusel Kuressaare Eesti Seltsi liikmete kogutud materjal. Suurem osa rahvaastronoomiaalastest teadetest on kogutud pärast Jakob Hurda pöördumist eestlaste poole (1888. aastal), aluseks on võetud tema koostatud küsitluskava (Hurt 1989). Kalendrites on kosmoloogilist selgitustööd tehtud 18. sajandi algusest alates. Rahvaastronoomiaalast materjali hakati süstemaatiliselt koguma alles sada aastat hiljem, 19. sajandi lõpus. Selleks ajaks olid kell ja trükitud kalender praktilise rahvaastronoomia juba hävitanud.

Astronoomilist ainet koguti aktiivselt veel aastatel 1927–1939. Pärast seda on laekumine olnud pigem juhuslikku laadi.

Vaatamata korralikule kogumismetoodikale ei olnud kogumistulemused hiilgavad, kuigi suhteliselt korralikule J. Hurda kogumismetoodikale lisandusid P.-E. Prülleri täpsustused ja ulatuslikud laiendused. Rahvasuust talletatud andmete puhul on eriti selgesti tajutav teadete väär kogumisviis: koguja tundis astronoomiat halvasti, küsitlus toimus päevasel ajal ja arvatavasti ei lastud jutustajal objekte täpsemalt identifitseerida, mistõttu materjal on paratamatult ebamäärane. Materjali kvaliteeti oleks oluliselt parandanud tähekaardi kasutamine abivahendina, samuti oleks tulnud küsida seoseid teiste tähtkujudega. Praegust ainet iseloomustab arvukamate teadete saamine üksnes vähestelt isikutelt, unikaalsete ja usaldusväärsete vastuste vähesus. Ka üldtuntud teadmisi on kogutud ebaühtlaselt, seetõttu ei ole võimalik materjali analüüsimisel kasutada statistilisi meetodeid. Kokku on kõige varasematest allikatest alates teada ligi paarsada tähtkujude ja planeetide nimetust.

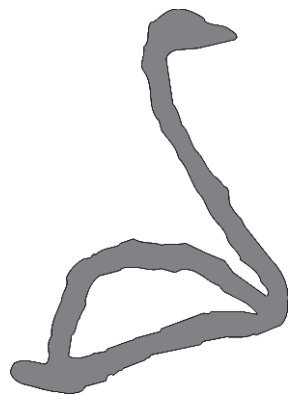
Uskumused Linnuteest

Rahvaluuletekstidest leitud motiividele, uskumustele ja käsitlustele on märkimisväärseks täienduseks teadusajaloolase ja astronoomi Heino Eelsalu tõlgendused. Ta on püüdnud regilaule ja müüte lugedes välja arvutada, millal tähtkujud paiknesid selliselt, et saaks tekkida vastava sisuga müüt. Eelsalu eeldas tähtkujude pikka iga (praegused klassikalised tähtkujud on ju püsinud väikes-te muutustega üle 4000 aasta) ja müütide suhteliselt täpset taasesitust aegade jooksul, mis sakraalsete tekstide puhul on täiesti tõeselt võetav. Ka Linnuteed on ta püüdnud mitmel korral tõlgendada. Linnutee kohta leiame rahvausundist kõrvuti müüdirelikte, argiuskumusi, praktilise täheteadusega seotud kombestikku ja endeid, kuid ka hingekontseptsiooni puudutavaid selgitusi.

1. Linnutee kui **lindude tee** on äärmiselt laialt levinud uskumus, eesti arhiivmaterjalides ongi enamasti märgitud Linnuteed teena, mida mööda rändlinnud lendavad talvituma ja tagasi.

Taeva tee – Linnu tee, mida mööda rändlinnud kevade ja sügisel käivad. Lindude juht on üks valge lind, luige sarnane, ilusa neiu

Andres Kuperjanov

Luik Äänisjärve
kaljujooniselt.

peaga, mille ees keik kiskjad linnud värisevad. Kullid ja kotkad pugevad tema eest peitu pilverüngastesse. Tema elab suvel põhjakalju otsas, vaatab südaööpäikest ja teda toidetakse suurte lindude poolt põhjamaa magusate marjadega. Minu vanaema kolmas mees Jüri Nõmberg, kes oli vana meremees, nägi, kui üle suure mere juhtis see valge lind suurt karja linde maa poole. Ja lendas nii madalalt, et võis näha tema noore neitsi nägu ja laeva masti otsast pistis üks väsinud suur kull hirmuga tema eest lendu.

ERA II 273, 266/7 (6) < Keila

Lisaks soome-ugri rahvastele oli sama uskumus väga hästi tuntud ka türki-tatari ja mõnede slaavi rahvaste seas. Enamasti seostati Linnuteed hanedega, germaani rahvad seostasid Linnuteed kogu ni traditsioonilise mardihanega (Lebeuf 1996: 150).

Kaasaegse astronoomia järgi paikneb Linnuteel kaks tähtkuju, kaks suurt lindu – Luik (*Cygnus*) ja Kotkas (*Aquila*). Lind on olnud paljude rahvaste usundis oluline sümbol. Eesti loomisloos on ta maailma looja. Kui tõlgendada loomismüüti astraalfolkloorina, siis näeme, et linnul, kelleks võiks olla ka luik, enim levinud kujutis Karjala kaljujoonistel (Poikalainen & Ernits 1998), on taevas pesa ja ta kirjab taevast oma munadega. Heino Eelsalu arvestuste järgi oli pretsessiooni tõttu põhjapoolus Luige tähtkujus 14 000–19 000 ja 40 000–45 000 aastat tagasi. Nendel aegadel oli lind taevast kogu öö ühel kohal, nagu ta pesitseks Linnuteel (Eelsalu 1985: 73).

2. Linnutee kui **surmute hingede tee** on taas paljude rahvaste usundis leiduv motiiv. Mõnikord on mainitud Linnuteed kui surmute hingede ja hingelinnu teed Toonelas. Soome-ugri rahvastel on hingelinnuks part, kaur, hani. Valgemere-äärsete kaljujooniste põhjal võiks selleks olla ka luik või hoopis regilaulude müütiline sinilind /midrilind, / sirjelind ... (Peegel 1984). Taevast tulevad piki teed ka kadrisandid. Neidki on seostatud surmute hingedega (Valk 1995).

Hingede teena on linnuteed kirjeldatud nii antiik-, vana-germaani (Lebeuf 1996: 150) kui ka Põhja-Ameerika indiaanlaste

Andres Kuperjanov

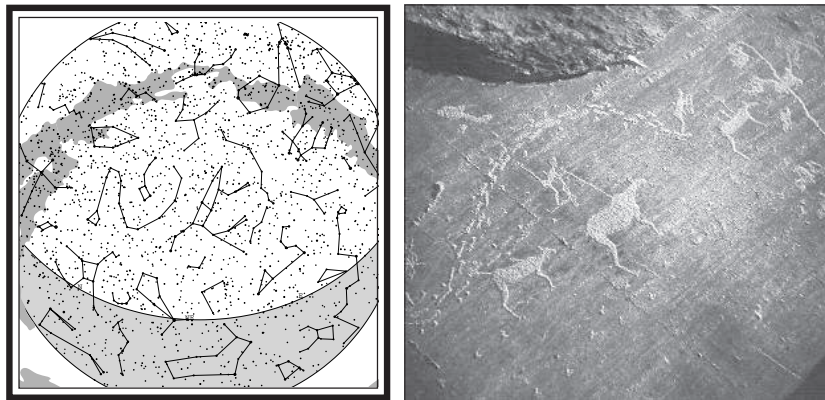
mütoloogias (Leach 1984: 726). Linnutee kajastub ka erinevates kõrgreligioonides – tatarlastel on ta tee Mekasse (Harva 1948), kristlikus tõlgenduses Neitsi Maarja taevassemineku tee. Maarja teekonda piki Linnuteed on Wiedemann kajastanud kui eestlastele tuntud uskumust. O. Loorits on rahvapärимusest leidnud Linnutee vasteks veel Kristuse tee (*Weg Christi*), millel Kadri, kaunis lapsuke, karjatas taevaliste karja.

*Kadri oli kaunis lapsuke,
istus Jeesukese tänaval,
kaitses püha Risti karja,
taevaliste tallesida.*
(Karja, Loorits 1949)

3. Linnutee kui **jäljed** pole eesti pärimuses kuigi tuntud seletusviis.

*Seda halli riba taeva laotuses, mida rahvas Linnuteeks kutsub,
olla vanapagan oma laia viiskudega kõndides tallanud, see olnud
tema kõige suurem tee, kust tema alati oli käinud.*

H II 74, 801 (11) < Torma

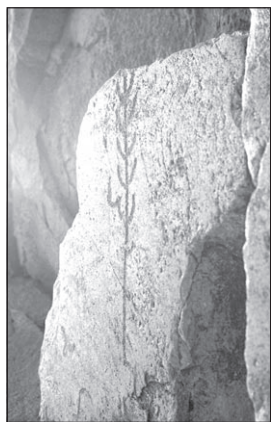

Tähekaart ja kaljujoonis Põhja-Karjalast.

Põhjapoolsed soome-ugri rahvad tunnevad müüti jahist Päikesepõdrale, kusjuures tõlgendustes on Suurt Vankrit seostatud põdra ja Põhjanaela jahimehega. Zalavruga kaljujooniste leiukohast Põhja-Karjalas pärineb tähistaevaga tuntavat sarnasust ilmutav jahijooniste grupp. Proovime korraks jälgida taevast jahti. Meie ees oleval pildil on kirjas kogu jahi lugu. Jahimees (*Perseus -1*) suu-

Andres Kuperjanov

satab, kuni näeb esimest korda põtra (*Auriga* - 2). Tema suusa-jälgedeks on Linnutee. Just *Perseuse*-Veomehe piirkonnas on Linnutee kõige hõredam – *Perseusest* edasi jälgi ei lähe. Järgnevalt jälitab jahimees (*Veega* - 3) põtra (peamiselt *Hercules* - 4), lõpuks on ta (Põhjanael, suusad on Väikese Vankri tagumised rattad - 5) põdra (Suur Vanker - 6) lassoga kinni püüdnud. Fotol on näha ka heledamad laigud kohas, kus taevakaardil peaksid paiknema Sõel ja Sõnn.

Ilmapuu Äänisjärve kaljujooniselt.

4. Linnutee kui **ilmapuu** ei ole omane ainult soome-ugri kosmoloogiale, vaid peaaegu kõigile uuritud rahvastele. Paljud autorid, kaasa arvatud H. Eelsalu, väidavad, et sel ajal, kui põhjapoolus paiknes pretsessiooni tõttu Linnuteest kõige kaugemal (*Lohe* tähtkujus), oli Linnutee öö läbi võrdlemisi püstine ja meenutas see-tõttu puud. Selline olukord oli 5000–9000 ja 31 000–35 000 aastat tagasi (Eelsalu 1985: 68).

Ilmapuu on maailma mudel. Sageli kujutatakse teda hiiglasliku puuna, mille oksad on kirjatud tähtedega, tema tipus on lind, juurtel madu. Nii kujutatakse ilmapuud Yggdrasili näiteks skandinaavia muistses usundis. Tänapäeva astronoomias asub Linnuteel lisaks kahele linnule ka madu – tähtkuju *Serpens Cauda* – Mao Saba. Madu kannab läheduses asuv Maokandja tähtkuju.

Põhjapooluse nihkumisel hakkas Linnutee kalduma. Võimalik, et just see aeg oli aluseks lugudele-lauludele ilmapuu raiumisest. Aado Lintrop osutab, et eesti regilauludest leiame kahe erineva maailmapuu ehk Suure Tamme kirjeldused (Lintrop 1999). Esimene neist on klassikaline ilmapuu. See on ürgne tamm, Yggdrasili-sarnane puu, mille tipus on lind, okstel tähed jne. See puu on kestvuse ja järjepidevuse sümbol. Teine Suur Tamm sarnaneb Gilgameshist tuntud *Huluppu*-puuga, on selle paralleel. Sellise tamme kirjelduse leiame regilauludes “Uppunud veli”, “Laevapu”. Ka sellel *Huluppu*-tammel on mõned ilmapuule omistatavad omadused – linnupesad ladvas, madu on elanud tema juurtel. Aga selle on istutanud inimesed, ta varjab ilma eest valgust ja takistab pilvede liikumist. Teatud määral on ta ilmapuu vastand.

Sellise tamme puidust tehakse majatarbeid. Tegelik ilmapuu püsib aga endiselt.

5. Linnuteega on seotud rida müüdirelikte, mida Eestist ei ole teada. Paljud rahvad on Linnuteed seostanud jõe, silla või erinevate maailmade vahelise piiriga. Võib-olla on need seosed peidus vanimates regilauludes, kuigi praeguseks neid leitud ei ole. Võimalik, et neid motiive võib leida kadrilauludest.

6. India ja Ameerika rahvad on Linnuteega seostanud **Taevavärvavaid**. Kujutelm taevasel teel paiknevatest värvavatest on tuntud veel teistelgi maailma rahvastel. Tavaliselt seostatakse Taevavärvavatega kahte Linnuteelähedast heledat punast tähte – *Antarest* ja *Aldebarani* (Lebeuf 1996: 152). Mõlemad tähed on meil nähtavad, tõsi küll, *Antares* üsna madalal. *Sõnni* ja Skorpioni tähtkujud olid võrdpäevsuse märgiks umbes 5500 ja pööripäeva märgiks 15 000 aastat tagasi. Platoni järgi on taeva värvavateks Linnuteest kaugemal asuvad Vähk (nn Inimeste Värvav, mille kaudu laskub hing inimese kehasse) ja Kaljukits ehk Jumalate Värvav, mille kaudu pöördub hing tagasi taevasse (Jaaniste, Saar 1990: 114, 178). Platoni eluajal olid nende tähtkujude asemel pööripäevadele vastavateks tähtkujudeks nihkunud Kaksikud ja Ambur. On alust arvata, et värvavatega seostati pigem aastaegade vaheldumist määravaid ekliptikapunkte ja seos Linnuteega on reliktnne.

Eestiski esineb kristliku taustaga uskumus taevavärvavatest. Kujutluse kohaselt pidi hing taevasse ehk paradiisi pääsemiseks läbima taevavärvavad. Paraku ei ole teada kindlat seost taevavärvavate ja mõne kindla tähe või tähekoogu vahel, hoolimata sellest, et folklorist M. J. Eisen väidab: “Üks tähesalk kannab Paradiisi värvavate nime.” (Eisen 1919.) Mõne rahvaastronoomia-kartoteegi ebamäärase teate järgi võib oletada, et see tähtkuju võis olla Põhjakraon.

Linnutee seosed ajaarvamise ja praktilise elukorraldusega

Vanas ajaarvamises oli Linnutee kõigepealt aastavahetuse märk. Eesti rahvakalendri taliharjapäev peaks langema ajale, mil talv on saavutanud oma lae ja murdub – algab soojenemine ja läheneb kevad. K. Vilkuna järgi tähendas nimi talihari ka umbes sellel ajal oma suurimal kõrgusel olevat Linnuteed (Vilkuna 1960).

Andres Kuperjanov

H. Eelsalu arvestuste järgi langes see umbes 3000 aastat tagasi kokku talvise pöörpäevaga (Eelsalu 1985: 62). Praeguseks on talihari nihkunud kevadpunkti pretsessiooni tõttu jaanuari lõppu või veebruari algusse (kalendris on taliharjapäev 14. jaanuar, kuid näiteks Hupel ja Wiedemann on ekslikult märkinud taliharjaks 12. märtsi). Talihari oli vanas kalendrisüsteemis oluline, konkreetne märk, mille abil sai sünkroniseerida kuukalendrit reaalse aastaga.

Pole ülearune meenutada, et just ilmapuu raiumise motiivi on enamasti seostatud ka taliharjaga.

Linnuteel on olnud täita ka praktiline otstarve. Nagu mainitud, juhatab ta linde nende teel soojale maale – see arvamus on üldine ja tuntud paljudel rahvastel. Linnutee aitab ka inimesi orienteerumisel:

Kui sa ära eksid, siis jälle üks märk, et vaata Linnuteed, et siis sa ei eksi ära.

ERA II 77, 84 (5) < Jüri

Vanasti kõlbas Linnutee kalendrimärgi kõrval ka kellaks:

Kus Linnutee ja Rattad taevas – selle järele vaadati kella vanasti, (vanasti ei olnud seinakellasid), et teada, millal metsa minna.

ERA II 302, 212 (124) < Valjala

Linnutee järgi on tehtud nii lühi- kui ka pikaajalisi ilmaprognoose:

Linnuteest tunneb seda ära, kas hää ilm tuleb või paha ilm: kui ta segane ja pime on, siis tuleb paha ilm, kui jälle selge ja kõrgest läbi käib, siis on ilmad hääd.

H III (4) < Karja

Sügisel ennustatakse Taevatänavast ehk Taevateest talve tulekut. Kui taevatänav on kord üle valge, siis tuleb talve üsna suur ja sügav, s.t lumerohke. On aga taevatänav mustalaiguline, siis ennustatakse, et need mustad laigud on selle talve sulad – seega sularohke talv. Kui taevatänav juhtub olema eest- (kirde- või põhja-) otsast tume, keskkohalt selge ja tagant- (edela-) otsast samuti tume, siis tuleb talve enne jõulu ja kevade poole sularohke, kesk-talve aga lumerohke. Ehk kui taevatänav on keskelt tume, otste pealt valge, siis enne jõulu ja kevade poole lumerohke ja kesk talve sularohke. Kui taevatänav on üldse tume, tuleb kehv talv ehk madal talv.

ERA II 69, 159 (51) < Noarootsi

Andres Kuperjanov

Eelnevast näitest nähtub, kui pingsalt uuris vanarahvas Linnutee struktuuri. Linnutee hargnemine on Lääne-Nigulast pärineval kirjel Kadriark.

Üks Iiumaa mees küsis vabrikürra vahimehe käest: kas saab jõuluks saanisõitu? Kas tuleb lund? Vanamees aigutas, vaatas üles taevapeenart. See põle ästi valge, Kadriark old must. See on kahearaline, sügiseaegu paistab. Kui see peab väga valge olema, siis on pailu lund.

ERA II 62, 159 (44) < Lääne-Nigula

Tõenäoliselt ei anna Linnutee vaatlemine tulemust pikaajalise ilmaprognoosi puhuks, küll aga võib saada täpseid tulemusi järgmise päeva ilmennustamisel. Kui läänest tuleb *Cirrus* (kõrgkiudpilv), siis tähed paistavad, aga linnutee on pime. Selline taevapilt tähendab, et on oodata tormi, tuisku, vihma vms.

Linnuteega seotud uskumustik võis varem olla palju rikkalikum kui see arhiivitekstidest nähtub, kuna süstemaatiline kogumistöö algas alles siis, kui materjal oli juba peaaegu hävinud. Vanadest müütidest on alles ainult jäljed, reliktid, vaevu seostatavad regilaulukatked. Siiski võime neis leida vana maailmasüsteemi pidepunkte: hingede koondumine taevastele radadele, tähtede seos inimese sünni ja surmaga. Enamasti saame teavet taandunud argiuskumuste tasemel – peamiselt ilma ja edu ennustamise kohta.

Kirjandus

Eelsalu, Heino 1985. *Ajastult ajastule*. Tallinn: Valgus.

Eisen, M. J. 1919. *Eesti mütolooia*. Tartu.

Harva, Uno *Suomalainen muinaisusko*. Helsinki.

Hiärne, Thomas 1680. *Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*.

Hurt, Jakob 1989. Eesti Astronomia. Kõne Eesti Jaani koguduse Noortemeeste Seltsis 10. jaanuaril 1899. *Mida rahvamälestistest pidada*. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, lk 91–130.

Jaaniste, Jaak & Saar, Enn 1990. *Täheatlas*. Tallinn.

Leach, Maria 1972. *Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*. New York.

Lebeuf, Arnold 1996. Milky Way a Path of the Souls. *Astronomical Traditions in Past Cultures*. Sofia.

Lintrop, Aado 2000. Suur tamm ja öde-venda. *Mäetagused* 13, lk 24–42; <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr13/suurtamm.htm>

Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 1. Skrifter

Andres Kuperjanov

Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18:1.
Lund: Carl Blom, 1949.

Peegel, Juhan 1984. *Nimisõna poeetilised sünonüümid Eesti regi-
värssides II*. Tallinn.

Poikalainen, Väino & Ernits, Enn 1998. *Rock Carvings of Lake Onega.
Vodla Region*. Tartu.

Prüller, Paul 1961. Juhend täiendavate andmete kogumiseks eesti
rahvaastronoomia alalt. *Rahvapärimate koguja 2*. Tartu, lk 51–71.

Russow, Balthasar 1920–1921. *Liivimaa kroonika I–III*. Tartu.

Westring, Salomo Heinrich. *Lexicon Esthónico Germanicum* ([http://
haldjas.folklore.ee/~kriku/VESTRING/index.htm](http://haldjas.folklore.ee/~kriku/VESTRING/index.htm)).

Wiedemann, Friedrich Johann 1869 (1893). *Ehstnisch-Deutsches
Wörterbuch*.

Wiedemann, Friedrich Johann 1876. *Aus dem inneren und äußeren
Leben der Ehsten*. Tartu.

Vilkuna, Kustaa 1960. Vuoden neljänneksset ja viikkolasku. *Kalevala-
seuran vuosikirja 40*. Helsinki.

Valk, Ülo 1995. Eesti mardilaulude usundilisest taustast. *Rahvausund
tänapäeval*. M. Hiimäe & M. Kõiva (toim.). Tartu, lk 471–478.